

Ю. А. Кісельова

ЕМОЦІЙНИЙ ВИМІР АВТОБІОГРАФІЇ М.І. КОСТОМАРОВА

Стаття присвячена дослідженню «емоційної наємисності» автобіографії М.І. Костомарова (1875 р.). Автор намагається довести гіпотезу, що використання тих чи інших емотивів чи наємисна відсутність згадки певних емоцій у тексті слугували засобом конструювання автобіографії як професійного заповіту автора. «Емоційний менеджмент», репрезентований у автобіографії, корелюючи з науковими чеснотами та етичними імперативами, дозволив акцентувати увагу на науковому значенні творчої діяльності М.І. Костомарова. З іншого боку, він надавав можливість протистояти тиску зовнішніх емоційних режимів та створювати простір «емоційної свободи» в межах тогочасної реальності для висловлювання певних суспільно-політичних ідей автора.

Ключові слова: М.І. Костомаров, емотив, емоційна наємисність, професорська культура, емоційна навігація.

У науці утвердилася думка про цінність автобіографій як втілення особистого досвіду, стратегії самопрезентації та самовиправдовування автора, коли «основним критерієм оцінки автобіографії є не фактуальна правда, а суб'єктивна істина» [2, с. 35]. При цьому наративна природа автобіографічних текстів надає можливість ставити питання про мотивацію та конструювання автором власного образу, що відбувається як на рівні відбору подій та побудови сюжету, так і на рівні оцінок та реакцій автора на обставини його життя.

У статті робиться спроба проаналізувати автобіографію М.І. Костомарова (1875 р.) з погляду «емоційної наємисності» твору, розглядаючи це поняття як цілеспрямоване авторське конструювання емоційного виміру автобіографії, що виявлялося в наявності чи відсутності певних емотивів, емоційному маркуванні тих чи ін-

ших подій, загальному емоційному стилі викладу, пов'язаними з цілепокладанням автора.

Водночас ми не маємо на меті схарактеризувати емоційність ученого, психологічні властивості його особистості, розуміючи всю складність такого завдання. По-перше, про неможливість виявлення «справжніх» емоцій говорить відстань, що відділяє автобіографію від моменту переживання певних емоційних станів. Подібна ретроспекція призводить до того, що емоційний досвід не тільки міг реінтерпретуватися, але й наново відчуватися. По-друге, на неможливість реконструкції «справжніх» емоцій вказує розбіжність описів М.І. Костомаровим власних почуттів у двох варіантах його автобіографії: автобіографії, записаною Н.О. Білозерською в 1869 р., та автобіографії, записаною А.Л. Костомаровою в 1875 р. У цілому можна говорити, що твори були написані в різних літературних жанрах: комедії та трагедії – що і зумовило емоційну забарвленість викладу та фіксацію певних емоцій. (Власне вже вибір літературних стилів автобіографій та їхнє жанрове розмаїття [Див. 19] може свідчити про «справжню» емоційність вченого навіть більше, ніж згадані в них емоції.) Отож предметом нашого дослідження стануть так звані «відрефлектовані» емоції історика та причини їхньої присутності («навмисності») у тексті автобіографії М.І. Костомарова (1875 р.).

Важливим методологічним зауваженням для цього дослідження є визнання зв'язку емоцій з цілями та цінностями. Так, з одного боку, емоції є умовами вольового акту та мотивації. З іншого боку, вони пов'язані з конфліктами цілепокладання та морального вибору, дозволяючи впорядковувати суперечливі намагання. Проте, одночасно, емоції можуть розглядатися як проблема, щодо якої мають бути сформульовані спеціальні цілі та цінності [25, р. 120–121], що повинні узгоджуватися з певним соціальним контекстом. Спалах гніву може бути викликаний ображенням самолюбством, але подібні пояснення зазвичай не оприлюднюються. Емоції, як правило, пояснюються за допомогою міркувань, які їм надають соціального сенсу, навіть повчального значення, умонтовуючи особистість у системи відносин, норм та ідеалів соціальних інститутів та співтовариств. Ті ж емоції, які не можна перекласти в прива-

бливій, повчальній формі, зазвичай, замовчуються. Це особливо відноситься до згадок емоційних проявів у мемуарах, які покликані, з одного боку, надати несуперечливу характеристику особистості, пояснити її вчинки, гарантуючи привабливість мемуариста, а, з іншого, повинні транслювати певні норми і цінності культури, до якої він належить.

Момент написання автобіографії М.І. Костомарова був моментом бурхливого розвитку університетської мемуаристики [Див. 8], що свідчило про певну фазу зрілості професорської культури. Професорський стиль життя від самого початку був фактором зміни та модернізації суспільства [Див. 22]. Так, певна мода на написання мемуарів, та, що важливо, їхня активна публікація в другій половині XIX ст. [8, с. 168] свідчила про інтервенцію професорської культури в публічну сферу як варіанту нормативної поведінки та ціннісних спрямувань, що конкурувала з дворянською культурою за роль суспільного ідеалу.

Зважаючи на ставки в цій боротьбі, норми та цінності культури набували для мемуаристів вельми важливого значення. Засадничою складовою професорської культури став «нормативний стиль управління емоціями». Власне майстерне володіння емоційними стилями в будь-якій сфері свідчить про компетентність людини та забезпечує необхідний авторитет. У сфері науки емоційна компетентність сприяла складанню образу «справжнього вченого» – вчителя наступних поколінь, що міг учити прикладом власного життя. До того ж цей стиль пов'язувався із специфікою наукової діяльності, чеснотами цього «справжнього вченого», що мали емоційний характер (об'єктивністю, неупередженістю, здатністю до аргументованого судження) та слугував для легітимації науки в суспільстві.

Таким чином, дослідницькою гіпотезою цієї розвідки стане твердження, що «емоційна навмисність» автобіографії М.І. Костомарова була пов'язана саме з професійними нормами, тобто була задіяна в процесі інтерпретації особистого досвіду історика відповідно до норм та цінностей професорської культури.

Серед часто згадуваних емоцій в автобіографії М.І. Костомарова превалює «любов до науки» (зі своєю модифікацією «любов

до предмету»). Ця емоція набула в тексті автобіографії значення емотиву, тобто такого типу висловлювання, яке одночасно описує (як констатив) та змінює світ (як перформатив) завдяки ефекту перевірки на відповідність та можливості зміни емоцій [25, с. 129]. Водночас в автобіографії М.І. Костомарова, яка була записана Н.О. Білозерською, цей емотив майже не згадується. Треба зазначити, що поширеність висловлювання «любов до науки» характерна в цілому для університетського мемуарного дискурсу [10, с. 114]. Проте в автобіографії М.І. Костомарова емотив набуває нормативного значення, пов'язуючись безпосередньо з певними сюжетами. Так, «любов до науки» систематично згадується під час характеристики учителів гімназії та професорів університетів і тому перетворюється на маркер професійної компетентності викладачів. Водночас почуття «вказувало» на зацікавленість викладача в предметі та спроможність передавати свої знання та захопити предметом навчання [12, с. 433, 434, 562]. «Любов до науки» ставала і для сумлінних студентів своєрідною запорукою їхніх майбутніх успіхів на педагогічній ниві [12, с. 443].

Також М.І. Костомаров пов'язував емотив «любові до науки» не тільки зі спроможністю висловлювати певні почуття, але і сприймати відповідні почуття в процесі викладання, рефлексувати про те як «лягла на душу слухачів лекція, що вона збудила в їхньому серці та розумі» [12, с. 479]. Отже, емотив маркував нову практику викладання, що полягала не тільки в трансляції знань, але й передачі певних цінностей, коли в результаті взаємодії викладачів та студентів відбувалося творення особистості (в ході «причастя» наукою). Однак, у часи професорської діяльності М.І. Костомарова, за його зізнанням, «інтимне зближення» викладачів і студентів не віталось університетським керівництвом. Відкритість професора сприймалася як така, що принижувала його «гідність» у межах офіційного емоційного режиму [12, с. 479]. Проте, на думку історика, без поширення серед студентів «любові до науки» «університет стає бездушним трупом» [12, с. 620]. Таким чином, саме емотив «любові до науки» став інструментом «емоційного зусилля» професорів [25, с. 129], щоби протистояти конфлікту цілей та цінностей офіційної влади та університетської корпорації. Підне-

сеність самого почуття «любові», його нестримна природа робили емотив придатним для легітимізації місії професорів, пов'язаної із трансляцією цінностей університетської культури та втіленням ідеалу університету, що передбачав поєднання навчання та наукових досліджень.

Одночасно емотив «любові до науки» завдяки різним конотаціям самого почуття став ідеальним інструментом і для оцінних суджень, і для конструювання певної ієрархії цінностей. Наприклад, М.І. Костомаров розрізняв «справжню любов до науки» та швидкоплинне захоплення, зумовлене зовнішніми обставинами чи модою, фіксуючи, що його лекції викликали саме серйозну любов у слухачів, яка, у свою чергу, надихала історика на більш сумлінну працю [12, с. 535]. Подібне протиставлення було необхідне для уточнення значення емотиву та його успішного використання в автобіографічному наративі. Так, емотив «любові до науки» був задіяний в описі одного з драматичних епізодів професійного життя автора: конфлікту зі слухачами під час студентських заворушень у Санкт-Петербурзькому університеті 1861–1862 років, який призвів до сильних емоційних страждань та добровільного звільнення історика з професорської посади [12, с. 555]. (Про глибину страждання свідчить стале поєднання емоцій радості та щастя з сюжетами про отримання автором права викладати в університетах.) Цікаво, що епізод студентських заворушень зображено не тільки як конфлікт переконань та цілей, але і як емоційний конфлікт. Історик докладно описував емоції студентів та їхні емоційні витівки, яким протиставив репрезентацію власної емоційної стриманості, що ґрунтувалася на сталих переконаннях та відповідних почуттях. Наприклад, зображуючи скандал під час своєї лекції, М.І. Костомаров висловлює своє ставлення та емоційну позицію у формі прямої мови: «Ці крики та посвисти мене не засмучують; я служу науці та високо ціную свободу думок, але підкоряюся законним вимогам...» [12, с. 553]. Описуючи розв'язку конфлікту, М.І. Костомаров згадав про адрес, вручений йому слухачами, у якому, за словами історика, автори визнавали справедливість його вчинку, заявляли, що оцінили його «любов до науки» та готовність служити суспільним інтересам [12, с. 555]. Водночас, у автобіографії

1869 р., описуючи зміст зазначеного адресу, М.І. Костомаров не згадав емотив «любові до науки», акцентуючи увагу лише на визнанні студентами його заслуг та оцінку конфлікту на лекції як непорозуміння [1, №6, с. 41].

З одного боку, цей сюжет автобіографії репрезентував мету автора відокремити різні варіанти бачення цілей та сутності університетського навчання: протиставляв баченню університету як флагамена суспільних змін та утилітарному значенню університетського навчання [12, с. 557] – ідеал храму науки, у якому відбувається кристалізація моральних чеснот особистості [12, с. 556, 560]. З іншого боку, автобіографія зафіксувала варіант «емоційного менеджменту» автора в ситуації протиріччя між двома впливовими емоційними режимами: суспільним радикалізмом (за термінологією М.І. Костомарова «лібералізмом»), прихильниками якого були студенти та частина університетських професорів, та офіційним владним режимом. Емотив справжньої, серйозної «любові до науки» та служіння їй надавав змогу сформуванню необхідний простір «емоційної свободи» вченого в умовах жорсткого протистояння цих режимів. Цей простір дозволяв здійснити індивідуальний вибір цілей і уникнути тиску зовнішніх вимог та одночасно пропонувати емоційне підґрунтя для конструювання університетської солідарності (чи хоча б відповідав необхідності підтримувати таку солідарність), корелюючи з системою університетських цінностей та наукових чеснот.

До того ж емотив «любові до науки» відсилав і до певного способу дослідження минулого, який суперечив «моді на сухі дослідження», що поширилася саме після студентських заворушень [12, с. 561]. До певної міри уособленням цієї моди в автобіографії М.І. Костомарова показано І.І. Срезневського. Автор зазначає, що йому не подобався «напрямок чи бажання» останнього зробити науку «не тільки сухою, але і набором докладних фактів без одухотворення», що, на думку М.І. Костомарова, «викликало боязливість мислення» у самого І.І. Срезневського та його студентів [12, с. 560].

Отже, вписуючи в текст автобіографії емотив «любові до науки» та наділяючи його авторськими конотаціями, М.І. Костомаров асоціював з ним і власне ставлення до наукового пошуку. Для

обґрунтування претензій на вправне оволодіння ним автор запропонував генеалогію власних почуттів до науки, у чому також виявилася «емоційна навмисність» його автобіографії.

М.І. Костомаров послідовно репрезентував наявність власної захопленості наукою, починаючи з часів університетського навчання. Цікаво, що в редакції автобіографії (1875 р.) опускається сюжет, який присутній у попередній автобіографії (1869 р.), про безпутне життя майбутнього історика в перші роки перебування в Харківському університеті [1, №5, с. 200]. Натомість в автобіографії 1875 р. з'являється ціла низка зізнань у почуттях до науки. Саме вибір спеціалізації Костомаровим відбувся під впливом враження від лекцій професора М.М. Луніна, які спонукали автора «полюбити історію більше за все» [12, с. 442], зробили історію «улюбленим до пристрасті предметом» [12, с. 446], стали запорукою успіхів у навчанні [12, с. 444]. Таким чином, описаний кризь призму почуттів вибір сфери наукової діяльності набував в описі М.І. Костомарова вигляду «покликання».

Звертає на себе увагу те, що і опис дальшої наукової діяльності історика супроводжується згадками про пережиті почуття. Обрання предмета дослідження – народної поезії – відбулося завдяки відкриттю «світу почуттів» простого народу і сприймалося автором із захопленням: «мене вразила та захопила невідомою чарівність малоросійської народної поезії; я не підозрював, що така витонченість, така глибина та свіжість почуттів були у творах народу» [12, с. 447]. Шлях «відкриття людини» в селянинові через відкриття багатства його чуттєвого і духовного світу, що дорівнював духовності вищих прошарків суспільства, був у цілому характерним для доби романтизму [21, с. 417–418]. Такі відкриття, з одного боку, робили можливим зробити народ об'єктом дослідження, але, з іншого боку, зумовлювали складність пізнання «душі народу». М.І. Костомаров, зазначаючи, що тема його другої магістерської дисертації була «близькою» його серцю, що малоруські пісні охопили всі його почуття та уяву [12, с. 447, 457], висловлював не тільки своє щире захоплення темою, але і доводив власну спроможність до інтуїтивного пізнання на основі емпатії та співчуття.

У цілому інтуїтивістська романтична парадигма сприяла визнанню почуттів як складових процесу пізнання. Важливим її

спадком, що пережив саму парадигму, стало закріплення провідного значення в науковій творчості такого почуття як натхнення. Власне саме таке найменування почуття («натхнення») дуже рідко фігурує в особових текстах, проте будь-яка емоційна забарвленість опису наукової діяльності вченими безпосередньо співвідноситься саме з категорією натхнення. Іншими словами, таке складне почуття мало не просто констатуватися, а, швидше, конструюватися із гамми почуттів та емоційних відносин, а також відповідних практик.

У репрезентації М.І. Костомарова емотив «любові до науки» співвідноситься з натхненням та виражався через емоційну захопленість науковою працею. Так, автор зізнавався, що часи роботи над історією Богдана Хмельницького згадувалися ним як найприємніші в житті [12, с. 460], а захоплення історією Смутного часу було настільки сильним, що історик не міг відірватися від праці цілими ночами [12, с. 599].

Обґрунтування власної «любові до науки» потребувало не тільки констатації наявності почуття, але і опису практик його підживлення. Для М.І. Костомарова джерелом натхнення стали регулярні подорожі до місць історичних подій та огляд історичних пам'яток. Оповіді про ці поїздки становлять значну частину автобіографії. Навіть більше, деталізація опису пам'ятників та вражень від них, згадки про знайомства та умови життя під час подорожей перевищували своєю деталізацією описи рутинних періодів життя М.І. Костомарова. З одного боку, згадки про подорожі вписувалися в хронологію оповідання та завдяки силі вражень заслуговували на детальний опис. До речі, за згадкою Н.О. Білозерської, М.І. Костомаров, завжди скромний у спілкуванні з незнайомими людьми, під час подорожей жвавішав, його усе цікавило, у нього пробуджувався малоросійський гумор [3, с. 630–631]. З іншого боку, автобіографія 1869 р. майже позбавлена згадок про мандрівки історика. Натомість, в автобіографії 1875 р. вони конструюються цілеспрямовано у вигляді «наукових експериментів» історика. Друзі М.І. Костомарова, які супроводжували його в мандрівках, відмічали пізніше на сторінках своїх спогадів саме враження, яке справляв на історика дотик до залишків минулої реальності: на-

віть у моторошній для звичайних людей обстановці (наприклад, під час огляду мерців у підвалах костелу) М.І. Костомаров «сяяв якоюсь урочистістю, якимось прозрінням минулого» [14, с. 447]. Для близьких історика було зрозуміло, що пам'ятки минулого «особливим чином впливали на нього» та були середовищем, де він черпав «сили, з якими працював, писав та диктував свої роботи» навіть напередодні смерті [20, с. 30–31].

Пам'ятки минулого та можливість доторкнутися до них і до сьогодні вважаються певним засобом викликати почуття ентузіазму у багатьох представників співтовариства істориків. Не дивно, що подорожі з науковою метою стали одним із найважливіших сюжетів у професійній автобіографії історика. Проте М.І. Костомаров майже не описував власні піднесені почуття, найчастіше маркуючи подорожі емоціями здивування. Можливо, це зумовлювалося бажанням автора підкреслити значення подорожей як професійного обов'язку, частини його наукової діяльності. У цілому автобіографія М.І. Костомарова конструювала певний стиль життя автора, у якому фахові інтереси пронизували та підпорядковували собі всі інші сфери життя. Водночас, емоції ставали способом надання значення тим чи іншим подіям та практикам. Так, на противагу подорожам з метою огляду пам'яток минулого, подорожі М.І. Костомарова до місць водного лікування часто маркувалися емоціями нудьги та суму, що відображало неможливість для автора вести бездієвий спосіб життя [12, с. 452, 493, 510, 541, 542].

Важливим елементом «емоційної навмисності», що репрезентувала відношення М.І. Костомарова до наукової праці, була тема розплати за «любов до науки» та творче натхнення. Цікава з цього боку згадка автора про відвідування ним публічної страсти Д. Каракозова, на яку він наважився, щоби стати свідком явища, відомого йому тільки за історичними описами. За подібний експеримент, як зазначав М.І. Костомаров, він заплатив галюцинаціями, які мучили історика місяць по тому [12, с. 609]. Огляд пристроїв для тортур у Шийонському замку до того вразили М.І. Костомарова, що він ніби побував у шкурі страждальців: результатом цього експерименту стала також хвороба, що супроводжувалася жаром, судомами та маренням [12, с. 545]. Завзята праця над історією Смутного

часу розхитала нерви вченого так, що протягом ночей він не міг заснути через галюцинації зору та слуху [12, с. 599]. Таким чином, описи фізичного та психічного стану автора в його автобіографії продемонстрували ціну присвячення життя науці.

У цілому таке переконання, що посилена розумова праця шкодить здоров'ю, було загальним для того часу. Сам автор неодноразово відтворює його у своїй автобіографії, наприклад, пов'язуючи захворювання туберкульозом з посиленою розумовою працею [12, с. 525]. Також М.І. Костомаров згадує про те, що під час перебування в Шлісербурзькій фортеці йому вдалося позбутися головного болю, дотримуючись поради лікаря: замість вивчення грецької мови читати французькі романи [12, с. 487].

У цілому тема стану здоров'я та хвороби М.І. Костомарова стає однією з провідних та найемоційніших сюжетних ліній його автобіографії. Треба зазначити, що для університетського мемуарного дискурсу послідовне відтворення історії хвороб, як правило, не характерно. Чому в автобіографії М.І. Костомарова ця сюжетна лінія отримала таке велике значення? Можливо, на це вплинули і особистісні риси історика та особливості романтизму як стилю мислення (герой – зазвичай жертва).

Коли читаєш спогади колег, друзів та рідних М.І. Костомарова, стає зрозумілим, що помисливість та іпохондрія вченого сприймалися як одна з його визначних рис і відмічалася багатьма мемуаристами [3, с. 616, 649; 4, с. 220; 5, с. 57; 20, с. 26]. Однак, майже всі мемуаристи, згадуючи останні роки життя історика, відмічали ознаки передчасного старіння, ослаблення інтелектуальних та фізичних сил ученого, емоційний спад. Водночас, ці ознаки сприймалися та репрезентувалися як відхилення від норм звичайного процесу старіння, у тому числі норм старіння науковця. Для деяких авторів спогадів пояснення цього явища стало одним із головних завдань їхніх мемуарів про історика.

Можна виділити два способи такого пояснення. Перший спосіб передбачав розгортання сюжету вздовж лінії боротьби хворобливого тіла з незламним духом історика. Так, часто мемуаристи згадували про «нещадну» працю науковця до останніх днів його життя [20, с. 31; 5, с. 60], фіксуючи перемогу «могутнього духу» над тілесною

неміччю [4, с. 222; 5, с. 57]. Також вони писали про хвороби М.І. Костомарова, як такі, що відбирали можливість працювати, проте не впливали на його пристрасть до наукової та літературної праці [4, с. 233; 13, с. 2].

Іншим способом пояснення передчасного фізичного старіння та творчої кризи М.І. Костомарова став сюжет про якусь особливу хворобу історика. Так, Д. Л. Мордовцев у своїх спогадах про останні роки життя М.І. Костомарова зазначав, що один із лікарів (Білоголовий) діагностував у історика «мозгові удари». Хоча цей діагноз не був підтверджений іншими лікарями, але Д.Л. Мордовцев наполягав саме на особливій природі фізичного стану М.І. Костомарова, посилаючись на листи до нього історика й повторюваність подібних «ударів». За словами лікаря Білоголового, ці удари були притаманні особливому типу людей – «мозговиків». Згадка інших постраждалих від цих ударів – Некрасова, Тургенева – свідчить на користь інтелектуальних витоків хвороби [15, с. 631–632]. Таким чином, мемуари Д. Л. Мордовцева репрезентували «зраду тіла» як закономірний результат наполегливої наукової праці та загалом способу життя історика, натякаючи на тему розплати. Ймовірно, не випадково Д. Л. Мордовцев був одним із найближчих друзів М.І. Костомарова останніх років його життя. У своїй автобіографії М.І. Костомаров також робить вибір на користь інтерпретації розплати. Він свідомо та послідовно наділяє професійними конотаціями описи будь-яких станів власного нездоров'я. По-перше, як влучно зазначив В. Ващенко, хвороби, а особливо ослаблення зору, репрезентувалися М.І. Костомаровим як свідчення (та розплата) його спроможності до «божественного прозріння», необхідного в справі пошуку істини [6, с. 383–386]. Одночасно іпохондрія, як схильність до уявлення неіснуючих хвороб, корелювалася зі спроможністю вченого розуміти, приміряти на себе страждання та воління людей минулого. По-друге, автобіографія пропонувала і певну ієрархію хвороб за критерієм їхньої небезпечності, що фіксувалася відповідним емоційним ставленням автора. Так, хвороби, які могли завадити професійній діяльності сприймаються як такі, що були гірші за смерть [12, с. 444]. Хоча до тих хвороб, які дійсно могли спричинити смерть, історик навпаки демонструє спокійне

ставлення і навіть бравує недотриманням правил перестороги [12, с. 499]. По-третє, у репрезентації М.І. Костомарова тіло та хвороби окреслювали можливості та кордони дерзання духу та творчості. Автор неодноразово детально описує як тілесні болі призводили до вимушеної бездіяльності, яка своєю чергою викликала розлад нервової системи та такі емоційні стани, що відображалися і на творчості автора [12, с. 626, 630]. Інтерпретацію творчої кризи, пов'язану з внутрішнім фізичним станом, М.І. Костомаров свідомо протиставляє варіанту інтерпретації, яка пов'язана з зовнішніми умовами його праці: «Заняття мої пішли слабше. Так завжди було зі мною в добу мого петербурзького життя. Різні газетні нападки та різного роду друковані та словесні обмовляння мало мене драгували та взагалі не заважали ходу моїх вчених та літературних занять, але нервові болі, які виявлялися раніше, як і тепер, переважно у стражданнях голови та очей, були для мене постійним нещастям» [12, с. 626].

В. Ващенко з психоаналітичних позицій тлумачить історію хвороб М.І. Костомарова як відповідь нереалізованому бажанню стати поетом, доведення думки, що він народжений не поетом, бо його тіло не занадто міцне для цього [6, с. 391]. Не заперечуючи цієї інтерпретації, звернімо увагу на те, що історія хвороб одночасно корелює з бажанням автора репрезентувати себе саме як науковця. У цілому вибір теми розплати за «любов до науки», за натхненну розумову роботу був зумовлений намаганням автора наділити інтелектуальну працю найвищим значенням – значенням сенсу життя [6, с. 386]. Водночас, мова йшла не тільки про репрезентацію авторського індивідуального досвіду, але фактично завдяки кореляції цього сюжету з емотивом «любові до науки» пропонувався в цілому новий тип ставлення до наукової діяльності, діяльності за покликанням, освяченої натхненням. З цього боку сюжетна лінія, яка пов'язана з постійною боротьбою автора (уявною чи справжньою) з власними хворобами, набувала цілком раціонального характеру та освячувала помисливість історика ореолом «професійного» обов'язку та відповідальності за дар «прозрівання істини» та власний вибір творчого шляху.

Надання певного емоційного спрямування автобіографічному твору передбачає не тільки навмисну фіксацію відповідних емо-

цій, але і свідому відсутність деяких із них, що кодується в тексті різними способами. Зокрема, подекуди спостерігаємо декларативну відмову від емоції, часто йдеться про заміщення одних емоцій іншими. Наприклад, зображуючи запеклість протистояння студентів та уряду під час студентських заворушень у 1861 р., М.І. Костомаров зазначав, що, хоча студенти часто приходили до нього щоб порозмовляти про їхні справи, історик відповідав, що знає лише науку, якій цілком присвятив себе, а все, що її не стосується, його не цікавить [12, с. 547]. Інколи можна зафіксувати підкреслене замовчування особистих емоцій, власних емоційних характеристик, хоча до них відсилають окремі сюжети в тексті. Так, у автобіографії М.І. Костомарова відсутні згадки про такі непривабливі емоційні риси його особистості, як дратівливість, запальність, прискіпливість до їжі, про що можна прочитати у спогадах про історика [Наприклад, 23, с. 152–153, 3, с. 649]. Замість них в автобіографії є сюжет про батька М.І. Костомарова, у якому детально зображується запальний характер батька та його загибель, яка справила на автора велике враження. Цікаво, що попри, здавалося б, велике значення цього сюжету він не був згаданий в автобіографічному тексті, записаному Н.О. Білозерською. Можливо, на появу цього насиченого емоціями сюжету, який мав «виправдувальне значення», в автобіографії 1875 р. вплинула жінка М.І. Костомарова, яка передбачала, що в її спогадах [Див. 18] та спогадах інших людей сюжет особистої вдачі історика буде мати велику вагу. Неназваними залишилися і емоції, які були пов'язані з артистичністю натури М.І. Костомарова, його почуттям гумору. Розіграші та анекдоти, щедро представлені в автобіографії 1869 р., майже не згадуються в автобіографії 1875 р., окрім жартів часів студіювання М.І. Костомарова в Харківському університеті [12, с. 439, 444–445]. Проте спогади друзів історика містять відомості про особливий карнавалізований спосіб спілкування та характер відносин у середовищі українських інтелектуалів, що гуртувалися навколо М.І. Костомарова [14, с. 257–258; 11, с. 245]. Безсумнівно, карнавалізація стала своєрідним емоційним притулком для українських симпатиків в умовах емоційного конфлікту, коли відкрита демонстрація любові до української історії, мови, народу вважа-

лися підозрілими. Проте виникає питання про те, чому ж згадки про ці емоції відсутні в тексті автобіографії, хоча свою прихильність до всього малоросійського історик чітко маркує як на рівні почуттів (захоплення народною творчістю та любов до народу [12, с. 450]), так і на рівні осмисленої симпатії до особистостей, які оспівували народ у своїй творчості [12, с. 454, 475] та сердечно любили малоросійську народність [12, с. 491]. На нашу думку, відсутність згадок про карнавалізовані емоції, які знаходили вихід у формах художньої творчості та навіть контрфактичної історії [11, с. 244], може бути пояснена турботою саме про професійний імідж автора автобіографії. Подібні емоції могли бути витлумачені в термінах «суб'єктивізму історика» та стати ще одним аргументом на користь образу «історика-художника», що фактично було зроблено в спогадах Д. Корсакова, який підсумував, що натура та життя М.І. Костомарова «не могли створити у ньому основи для тієї рівноваги душевних сил, яка зумовлює такий необхідний для об'єктивного історичного дослідження *епічний спокій* [виділено автором. – Ю.К.]» [11, с. 222]. Очевидно, що імперативи об'єктивності та професіоналізму були важливі для М.І. Костомарова та показу значення його творчості.

Ще одним способом кодування є фігури замовчування. Такий засіб використовується не стільки для приховування думок, оцінок чи емоцій, скільки для посилення уваги читача, актуалізації його уяви на реконструкції сенсу та значення того, що підлягає замовчуванню [16, с. 57]. Емоції, що залишилися за лаштунками оповіді, були пов'язані з реакцією автора на критику. Відсутність емоційного сприйняття критики Костомаровим у автобіографії кидається у вічі, особливо на фоні з'ясування особливостей наукової долі історика та серйозності критичних зауважень, що стосувалися як суто наукових проблем, так і тих його думок, які виводили та проблеми сучасності і обумовлювали звинувачення в неблагонадійності та сепаратизмі. Стриманість в автобіографії контрастує із «полемічним запалом» автора, висловленим на сторінках періодики [Див. 17], який, на думку М. Грушевського, навіть заганяв автора «на слизьке»: до надто різких висловів, «під котрими він може й не підписався б у настрою більш спокійнім і розважнім» [7, с. V].

З іншого боку, автори спогадів про М.І. Костомарова, особливо ті, що були знайомі з ним у останні десятиліття його життя, зазначали такі характерні риси особистості історика, як поміркованість у ставленні до критики, терпимість до думок інших [4, с. 228; 5, с. 23, 52–53; 23, с. 152], відсутність заздрощів, легкість у визнанні власних помилок і скромність щодо оцінки власних досягнень [3, с. 621]. Ці властивості М.І. Костомарова викликали не тільки захоплення, але і подив. Наприклад, готовність науковця з легкістю пробачати опонентів та суперників, коли мова йшла про «зраду загальних ідеалів» [5, с. 53], чи порушення «суспільних інтересів» (тобто норм професорської культури) [4, с. 228] навіть змушували мемуаристів висловлювати припущення, яке вони потім же фактично й спростовували, про пояснення подібної байдужості «старечою німечю духу» історика. Тільки Д.Л. Мордовцев у своїх спогадах, підкріплюючи власну думку посиланням на листи М.І. Костомарова, доводив, що емоційний та творчий спад історика, який він пережив в останнє десятиліття, вплинув і на його спроможність приймати виклики критики та надавати їм гідну відсіч.

Таким чином, емоційну стриманість Костомарова до критики можна сприймати, по-перше, як рису його характеру, по-друге, як набуту здатність у результаті звички до регулярної полеміки, по-третє, як імператив, якого історик дотримувався з моральних та релігійних причин.

Проте жодне з цих пояснень не фігурує в тексті автобіографії. Хоча про «небайдужість» свідчать побічні сюжети. Наприклад, опис сварки М.М. Луніна з П.П. Гулаком-Артемовським, свідком якої М.І. Костомаров став під час складання магістерських екзаменів у Харківському університеті. Майбутнього історика здивувало саме те, як П.П. Гулак-Артемовський міг відбиватися від різких та викривальних зауважень опонента «своєю звичайною високопарною риторикою» [12, с. 451]. За цією фразою проглядає здивування не стільки більш емоційного спостерігача, але науковця нового типу, для якого наука перетворилася зі служби та способу побудови кар'єри в справу життя, що вимагає прийняття близько до серця результатів власної творчості та відгуків про неї.

Проте емоційні реакції історика, на які провокувала критика його праць та поглядів, у тексті автобіографії відсутні. Про них свідчать лише посилання на емоційність опонентів у висловлюваннях: мої статті «викликали роздратування», «висміяти й позабавлятися з моєї книги» [12, с. 461], «цілий шквал патріотичного обурення» [12, с. 595], «легковажно заплямував моє ім'я» [12, с. 611] та ін. На фоні подібних характеристик – жодної чітко названої емоції автора. Натомість на перший план виходить інтенція підкреслено неемоційного доведення правоти власної дослідницької позиції. Так, у випадку з другою магістерською дисертацією, М.І. Костомаров, згадуючи доволі суворий відгук В.Г. Белінського, постулював помилковість висновків рецензентів подальшим розвитком науки [12, с. 461]. Характеризуючи полеміку з І.Є. Забеліним, М.І. Костомаров зазначав, що «повчальна думка» опонента не суперечила його поглядам. Характеризуючи заперечення М.П. Погодіна, автор вказував на їхню застарілість щодо сучасного стану науки, очевидну для будь-кого, хто займався наукою [12, с. 621]. Навіть у випадках прямих звинувачень у сепаратизмі історик також оперував підкреслено професійними аргументами. У відповідь Голелю, який висловив підозри в співчутті М.І. Костомарова польському повстанню, історик запропонував власну критику джерел, якими послуговувався його опонент, підсумовуючи свій аналіз фразою: «будь-яка розсудлива людина може пошкодувати про розум і сумлінність цього Гогеля» [12, с. 611].

Водночас звертає на себе увагу намагання Костомарова поділити власних опонентів за професійним критерієм та підкреслити різницю власного сприйняття професійної та непрофесійної критики. Так, описуючи напади на його дослідження про Івана Сусаніна, М.І. Костомаров зазначав, що звинувачення непрофесіоналів (які, очевидно, не читали його роботи) його не хвилювали та не цікавили. Проте історика «прикро було відчутти», що люди, які вважали себе спеціалістами з російської історії, також повторювали наклепи проти нього. Їхні витівки слугували доказом для М.І. Костомарова, панування «раболіпства перед рутинними переконаннями» та «лжепатріотизму». Хоча справжня любов історика до своєї вітчизни, на думку автора, могла виявитися тільки

в повазі до правди [12, с. 591]. Говорячи про шквал критики проти зображення особистості Дмитра Донського у начерку історії Куліковської битви, історик зазначав, що з наукового погляду ці спроби були слабкими, оскільки критикували люди, які «заслужували на схвалення тільки за свій патріотизм, а не за вченість» [12, с. 597].

Таким чином, усунення авторських емоцій було наслідком інтенції продовження полеміки на сторінках мемуарів в умовах відсутності можливості для відповіді опонентів. Однак емоційна стриманість мала і принципове значення не тільки для доведення власної правоти, але і для репрезентації авторського варіанту розуміння етосу наукового співтовариства. Емоції напряму співвідносилися з професійним етосом, норми якого у ході полеміки могли екстраполюватися й на інших учасників дискусії [Див. 10]. Тож репрезентація стриманої емоційної реакції на критику в автобіографічному тексті М.І. Костомарова набувала форму етичної настанови.

Цікаво, що і мемуаристи, яких дивувала стриманість М.І. Костомарова щодо критиків та опонентів, серед її мотивів називали і причини професійного характеру, обумовлюючи таке ставлення глибоким розумінням людської природи, пов'язаним із вивченням історії [4, с. 229], широким розумінням М.І. Костомаровим ідеалів та мети загальних устремлінь [5, с. 53], щирим прагненням до об'єктивного викладу історії [3, с. 622]. Таким чином, мемуаристи репрезентували емоційну стриманість історика як результат професійної вишколеності, яка робила його життя вартим наслідування.

Автор передмови до видання автобіографії М.І. Костомарова, записаної Н.О. Білозерською, В. Семевський вітав публікацію, говорячи про професорську діяльність автора як про недосяжний ідеал та про значення автобіографії як взірця та найкращого прикладу для претендентів на університетську кафедру [1, с. 193]. Таким чином, життя історика та його саморефлексія в культурі часу сприймалася як приклад для наслідування. Наскільки мотивація М.І. Костомарова під час написання автобіографії 1869 р.

відповідала цим очікуванням – це складне питання¹. Проте автобіографія 1875 р. виразно набула значення професійного заповіту історика. Водночас саме розстановка емоційних акцентів – «емоційна навмисність» автобіографії – надала концепції власного професійного життя історика завершеності та рівноваги. На одному полюсі розташовувався емотив «любові до науки» (генезис цього почуття, його співвідношення з певними цінностями та ціною, яку довелося за нього заплатити), який дозволяв репрезентувати науковий шлях історика як висхідну лінію до висот професіоналізму. На іншому полюсі перебувала емоційна стриманість історика, яка, співвідносячись з чеснотами об'єктивності та неупередженості, легітимувала його дослідницький стиль як суто науковий. Таким чином, саме завдяки емоційній навмисності автору вдалося подолати (хоча б на рівні інтерпретації власного життя) контраверзу парадигмальних вимог [Див. 24, с. 50-51] (як відомо, на зміну романтизму прийшов позитивізм) та запобігти болісній переоцінці попереднього досвіду. Емоційність, таким чином, стала засобом, який дозволив йому у тих умовах висловити власну суспільно-політичну позицію та визначити ідеали наукової творчості.

1. Автобиография Николая Ивановича Костомарова / под. ред. Н. А. Белозерской // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 190–223 ; № 6. – С. 20–54.
2. Безрогов В. Г. Память текста: автобиографии и общий опыт коллективной памяти / В. Г. Безрогов // Сотворение Истории. Человек-Память-Текст. Цикл лекций / отв. ред. Е. А. Вишленкова. – Казань, 2001. – С. 5–38.
3. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – № 6. – С. 615–654.
4. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова / В. Беренштам // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219–317.

¹ За зауваженням Н. О. Білозерської автор мав на меті саме індивідуальне трактування фактів власного життя «щоб запобігти можливому перекрученню фактів його життя» [3, с. 619].

5. *Вашкевич Г.* Воспоминания о Н. И. Костомарове / Г. Вашкевич // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 34–62.
6. *Ващенко В.* Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 2002. – 408 с.
7. *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / за ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – С. III–XXI.
8. *Іващенко В. Ю.* Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX - початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003.
9. *Киселева Ю. А.* К вопросу об этическом измерении историографической критики (на материалах Императорского Харьковского университета) / Ю. А. Киселева // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Професійна етика історика у міждисциплінарному просторі. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 211–222.
10. *Киселева Ю. А.* Ценности университетской культуры сквозь призму чувств (по воспоминаниям воспитанников и профессоров Императорского Харьковского университета) / Ю. А. Киселева // Диалог со временем. – 2017. – Вып. 60. – С. 111–127.
11. *Корсаков Д.* Из воспоминаний о Н. И. Костомарове и С. М. Соловьеве / Д. Корсаков // Вестник Европы. – 1906. – № 9. – С. 221–272.
12. *Костомаров Н. И.* Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 425–651.
13. *Костомарова А. Л.* Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Л. Костомарова // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 1–19.
14. *Кулиш А.* Несколько встреч с Н.И. Костомаровым / А. Кулиш // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 255–262.
15. *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарову / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 617–648.
16. *Назирова Р. Г.* Фигура умолчания в русской литературе / Р. Г. Назирова // Поэтика русской и зарубежной литературы: Сборник статей. – Уфа, 1998. – С. 57–71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nevmenandr.net/scientia/nazirov-umolchanie.php>
17. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії ; Іст. секція Всеукр. академії наук за ред. акад. М. Грушевського. – К., 1928. – С. XXI, 315.

18. Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 5–116.
19. Пінчук Ю. Мемуарна спадщина М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 178–186.
20. Подорожний Н. Из памятной книжки (воспоминания о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 20–33.
21. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ, 2016. – 240 с.
22. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII - первая половина XIX вв.) / С. И. Посохов. – Харьков, 2014. – 364 с.
23. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове / Е. Юнге // Вестник Европы. – 1910. – № 11. – С. 151–157.
24. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) / О. Ясь. – К., 2014. – Ч.1. – 587 с.
25. Reddy M. William. The Navigation Of Feeling. A Framework For The History Of Emotion. – Cambridge, 2001. – 380 p.

Киселева Ю. А. Эмоциональное измерение автобиографии Н.И. Костомарова

Статья посвящена исследованию «эмоциональной намеренности» автобиографии Н. И. Костомарова (1875 р.). Автор стремится доказать гипотезу, что использование тех или иных эмотивов или намеренное отсутствие упоминания эмоций в тексте являлось способом конструирования автобиографии как профессионального завещания автора. «Эмоциональный менеджмент», представленный в автобиографии, картелируя с научными добродетелями и этическими императивами, позволил акцентировать внимание на научном значении творческой деятельности Н.И. Костомарова. С другой стороны, он обеспечил возможность противостоять давлению внешних эмоциональных режимов и создавать пространство «эмоциональной свободы» для высказывания определенных социально-политических идей автора.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, эмотив, эмоциональная намеренность, профессорская культура, эмоциональная навигация.

Kiselyova Yulia. The Emotional Dimension of Kostomarov's Autobiography

The article explores of the "emotional intentionality" of Kostomarov's autobiography. The author argues that the use of various emotives or the intentional absence of emotions in the text operated as instruments for the construction of autobiography as the author's professional testament. "Emotional management", figuring in the autobiography, served to impose a strict scholarly character on Kostomarov's research activity. It also gave an opportunity to resist the pressure of emotional regimes and create a domain of "emotional liberty" for expression of social and politics standpoints of the author.

Keywords: Kostomarov, emotives, professor culture, emotional intentionality, emotional management.